

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА У ПРОШЛОСТИ РАШКЕ ОБЛАСТИ ОКО СРЕДИНЕ XIX ВЕКА

Стара Рашка област или Стара Србија (један њен део) у српској народној и научној терминологији, такође делимично и у иностраној, одн. Новопазарски пашалук (Санџак, Кајмакамлук, Мутесарифлук) у турској службеној документацији и жаргону домаћих муслимана, око средине XIX века нашла се у посебном и доста карактеристичном положају и систему турске државне управе. Друга четврт XIX века, затим 1850-те и 1860-те године у историји Османског царства наставак су покушаја крупних друштвених реформи султана Селима III, а нарочито за време његовог наследника султана Махмуда II (1808-1839), с тим што је, за унутрашњи развитак Турске, Гилхански Хатишериф 1839. значио, у правном и друштвено-политичком смислу, далеко више но читава законодавна и практична акција реформног периода до тада. По многим судовима и оценама проучавалаца историје Османског царства и проблематике Источног питања око средине XIX века за Гилхански Хатишериф узима се да је то био преломни (пресудни) акт у законодавној и политичкој пракси којим је Турска настојала да промени не само своју унутрашњу структуру већ и свој међународни положај у Европи. Најпре, стога, што је прокламовала законску, равноправност свих својих поданика, са посебним значењем за будуће односе између муслимана и хришћана. Затим што је, следствено овоме, изједначавала припаднике обеју конфесија у правима и обавезама према држави, укључујући ту и право на слободу личности и имовину, пореску једнакост и обавезу на војну службу. Ова начелна опредељења Гилханског Хатишерифа неки писци и историчари упоређивали су са вредношћу и значењем устава и правца вођења државне политике Османског царства. 1840-тих и 1850-тих година томе је следила читава законодавна делатност, нарочито у време великог везирства Мехмед Решид паше, која је једнога момента додирнула и Новопазарски пашалук.

Осим злоупотреба управне власти, у Новопазарском подручју, главни проблем у редовним односима између раје и државе представљали су нерешени и стално погоршавани аграрно-правни односи. Ово се, главнином збивања односило на хришћанске српске сељаке, становнике тадашњег новопазарског управног подручја. Са друге стране, муслиманско становништво, а нарочито сеоско, било је незадовољно танзиматским законодав-

ством због давања регрута за турску стајаћу војску – низам; због новопостављеног пореза на ситну стоку – агнам, и због узимања ситних приреза за издржавање новоуведених служби у управном апарату. Узроци овом незадовољству, међутим, били су далеко дубљи, због неподесног аграрног и пореског оптерећења сељака, које је укидање спахијског система Гилханским Хатишерифом у овом погледу само знатно погоршало. Наводимо један пример овог незадовољства, чак заједничког: *"Током 1837. године дошло је до јачећ покрећа сељака у новојазарској и сјеничкој нахији. Узрок је био сурова ујрава новојазарског муселима Ејуб паше. Оно што је овом покрећу давало штежину збивања, што је било заједничко исцупљање и хришћанских и муслиманских сељака. У јеку покрећа, једна делегација од по четвори муслимана и четвори хришћанина била је послата у Цариград да на Порти и изнесе народне жалбе, али је у Бишољу, седишту Румеливалије, била пресрећнућа од Ејуб-пашине пошере, оштрена код вилајетских власти и приморана да се враћи у Нови Пазар. Ејуб-паша их је штада похасисо, а да би овоме придао важност побуне он је наредио да се под изговором решавања сељачких захтева 'сав побуњени народ у Сеничко поље сакупи, на које се сакупило било око 1.500 душа без оружја, а Ејуб паша пошаље 1.000 војника који на народ ударе не поцајући из пушака да не убију но да живе пофашају, између којег народа војници уфаше 230 Срба и Турака и у сенички град под зашвор их одведу... Многе куће зајале и имања одузму'. Они који су избежали рацији, склонили су се у планине, а око 700 фамилија, српских ошшло је на српску границу са намером да се пребаци у Србију.' (Тада је) само на шеријорију ужичког округа пребегло 516 лица оба пола, којима су српске власти одредиле земље у којима ће се населисти. (У извештају Совјета кнезу Милошу, наводи се да су пребегли 'од зулума Ејуб паше јазарског'). Како зулуми 'забиша' Новој Пазара, Сјенице и Нове Вароши (и у широј околини и у Колашину и Плаву) и даље нису престајали, хришћански сељаци бегали су у новим шаласима у Србију."*

Зулуми који се овде помињу, односно сурова управа новопазарског паше, имали су за основу материјалну заинтересованост, добит, односно настојање читавог чиновничког слоја локалне управе за проширењем аграрних и пореских обавеза сељака, и то у троструком правцу: као увођење нових пореских ставки, у виду приреза, за финансирање наводно локалних потреба; затим у правцу проширивања вредносне основе појединих дажбина и, нарочито у захтеву да се пореске дажбине натуралног карактера – посебно десетак, али и агнам – исплаћују у својој новчаној вредности, одн. у готовом новцу. У овом погледу управни апарат имао је потпору у поседничком слоју бегова и читлучких ага који, у све већем броју, бивше спахилуке претварају у своје власништво. Нови систем скупљања државних дажбина, зван *илиззам* – закупништво, веома је погодно за јачање овог новог процеса обеземљивања сељака и читлучећу села, с тим што је шеријатско законодавство претило муслиманским сељацима да се нађу у статусу читлучки зависног сељака.

За друштвену историју новопазарског краја и суседних предела старе Рашке области, а посебно и за друштвено-политичка кретања, ова појава масовног утапања сељачких баштина – бивших спахијскихседа – у читлуке, приватну својину нових узурпатора дотадашњих спахилука, била је

од крајње негативних историјских последица. Упркос прокламованим начелима Гилханског Хатишерифа о правном и пореском изједначавању свих поданика Османског царства, због непоштовања закона, због отмица сељачких баштина по хришћанским селима, због насиља којима се прети читлучење сељака, посебно због погоршања безбедносних стања уопште у забаченијим крајевима царства, упоредо са обезбљивањем и све већом економском пауперизацијом и социјалном обесправљеношћу на хришћанском селу, вршио се и један својеврстан процес друштвено-економске диференцијације сељаштва у новопазарском управном подручју. То је био процес у коме је српски сељак све више допадао у кметски (чифчијски) аграрно-правни однос, за разлику од муслиманског сужитеља који – премда делом погођен општим негативним економским појавама које су захватиле уопште село, продирањем новчане привреде – задржава статус слободног сељака, уз то још и заштићеног верским прописима о социјалној узајамности муслимана од рђавих безбедносних прилика и испада харамијских појединаца и дружина које, нарочито у време Кримског рата, просто сатиру животе и имања многих хришћанских села и њихових становника.

Кримски рат, опет са своје стране, подстакао је нови талас испољавања верске нетрпелвости, па чак и местимичних сукоба и прогоњења, пошто је рат који је Турска водила (са својим савезницима) против Русије био, добрим делом, вођен и као верски-против Москва као вечитог непријатеља царства и ислама. Међутим, аграрно питање стајало је и даље у центру свих сукобљавања, пре свега српског становништва, али у многим случајевима и муслиманског становништва са турском управом одн. са представницима Портиним када је у питању била пореска страна овог питања. У време Омер-пашине експедиције на Босну 1851. године, не само хришћанске сељаке већ такође и муслиманске, нарочито је погодила обавеза давања иштире одн. исхране и коморе (а хришћане још и обавеза конака – преноћишта за турске војнике) а у вези са тим и контрибуције у стоци, посебно у вези са ценом коштања стоке, с том, пак разликом, што је муслимански сељак био у пракси више заштићен од представника своје локалне власти. Међутим, питање земљишних својинских односа, које је обухватало и облике заједничке сеоске својине (шуме, испаше, воде), остало је нерешиво све до објављивања чувене Саферске уредбе из 1859. године. У новопазарском санџаку, као делу босанског ејалета, на снази је била трећина као сељачка натурална дажбина.

II

Када се све ово има у виду, излази да је постојала једна противречност, уствари антонимичност читаве ове историјске ситуације. То се одвијало у два смера. На једној страни, уводећи реформне мере Порте је хтела да побољша положај хришћанске раје као главног производног и пореског фактора у царству – што се на подручју граничног дела Босне и Румелије, односило практично на Србе, на српско сељачко становништво. Тиме је требало да се јача држава, изнутра и споља, јер се тако уклањао и разлог за европску интервенцију, пре свега Русије. Али ова реформна политика Портине довела је до сукоба са конзервативним слојевима

турско-муслиманског друштва који су, негде отворено, негде заверенички, устали и против реформи и против њиховог заштитника – султана. Тако се десило, скоро од самог почетка, да се реформска акција наизменично колебала између двеју друштвено-политичких струја: "младотурака" (реформних следбеника) и "старотурака" (присталица старог поретка). Услед тога, интегрисање Турске на новим правним, политичким и пореским основама, доводило се озбиљно у питање, а самим тим и унутрашња и међународна безбедност царства. Отоманизација свег становништва требало је да створи, мање или више, својеврсну нову целину друштва (покорених и заштићених) султанових поданика, тј. да се покуша обликовати *јединствени "йолишички" народ у Турској* – Отомани, као антитезу и замену дотадашњој дискриминацији хришћана на верској и сталешкој подели правоверних и раје. До тога међутим није дошло.

Како је познато, реформне мере биле су подржаване углавном од представника друштвених слојева блиских врховима државне управе, па отуда нису ухватиле ширег корена у муслиманском становништву у провинцијама. У начелу, пред локалним властима, раји се ускраћивало право на једнакост пред турским судом, право на служење у турској војсци, на подједнаке пореске обавезе. Отуда се десило да Гилхански Хатишериф у многим пределима не само да није спроведен у дело, већ ни обнародован у јавности, нарочито не у планинским и беспутним пределима, што је посебно важило и за добар део старе Рашке, односно за стари Новопазарски пашалук (мутесарифлук). Орманда ферман јок – у планини царски закон не важи! била је популарна девиза противника реформи, нарочито брђана Албаније и предела старе Рашке.

Портин покушај, свакако из добрих намера да се заштити сељак – произвођач, повећа производња добара и ојачају државне финансије, а свакако мотивисан начелом државног разлога – *raison d' État*, да се – у оквиру читаве реформне политике – поправи и стање хришћанских поданика, и у правном и у материјалном погледу, није дао резултате који су се очекивали. Проучаваоци историјске проблематике Османског царства око средине XIX века налазили су бројне узроке и разлоге за овај неуспех. Упркос низу позитивних закона и више крупних настојања неколико великих турских државника, великих везира као што је (на пример) био 1840-их година Мехмед Решид паша (који се специјално бавио и проблемима положаја раје у западно-румелијским санџацима), Порта је наилазила на отпор не само староконзервативних опозиционара из кругова државне управе, него још нарочито и на знатну опозицију и снажан политички (па и оружани) отпор моћног беговата и некадашњих пашаларских кућа, па и у самом Новом Пазару. Њихови напори да се очувају не само стари управни положаји у државној администрацији Турске, и не само велика имања и привилегије који су проистicali из њихових ранијих управних и феудалних позиција, већ и упорна тежња да се та права и привилегије (укинути 1826, 1835, 1839) – обнове, учврсте и прошире (као што је била *борба да се дошдашњи јавној правни аграрно-јавни сџаијус сељака накнадно законски сведе на приватно-јавни однос из имовинској*

йрава, тј. да се бивша сељачка баштина у тимарско-спахијском систему после 1839. судски озакони као приватни посед и лична сопственост бегова) довели су сељаштво из Новопазарског управног подручја у положај ("слободне") приватне, уговорне правне категорије коју држава, турско царство, више не третира као колективну категорију радника – произвођача на државним добрима (спахилуцима), према којима је имала и законске обавезе заштите, него сада као "слободне" приватне грађане у проширеном смислу танзиматског законодавства. Према томе и њихов дотадашњи аграрно-правни однос – слично илтизаму као уговореном односу у закупу царских државних пореских прихода – сматран је убудуће као приватно-правни уговорни однос са заинтересованом власничком страном, тј. са фактичким држаоцима земље, одн. са беговима и читлучким агама. Експропријација земље српских сељака, њихових наследних баштина, имала је поразне историјске последице не само за њих, за њихов економски и социјални опстанак, већ и за њихов однос према Османској државној организацији, за српско-турске политичке (поданичке) односе, у нашем случају расправљања и за односе са домаћим муслиманима.

Како су турску државну управу у нашим крајевима представљали – сем у ретким случајевима – и пре и после укидања домаћих наследних пашаларских кућа (1830-их година) представници из угледних и моћних домаћих породица, то је сва представа у ширим народним слојевима о моћи, угледу и политици Османског царства била везана за њихова богатства и њихово управљање Новопазарским (и Сјеничким) управним подручјем. Код српског становништва, посебно код сељака, ваљаност и политика турске државе оцењивала се и прихватала кроз поступке и исправност њених управних представника у пашалуку (санџаку), нахијама и казама, мудирлуцима, без обзира што се знало да, на пример, рђави поступци и злоупотребе ових портиних представника власти нису били, увек, у складу са законским одредбама царства. Али сељачке народне масе нису живеале од високе политике и прокламација него од стварности живота и својих потреба и контаката са органима и установама турске локалне власти која је, махом била оличена у домаћим људима, домаћим муслиманима. Критику, жалбе и тужбе, на њихове злоупотребе народ је приписивао у начелу држави која није штитила (није могла или није хтела) законска и људска права својих хришћанских поданика. Са друге стране у одбрани од рајинских жалби и тужби на Порти – када се за то дала прилика – управне власти и њихови извршни органи бранили су се, углавном, својим оптужбама о непослушности раје и њиховом противљењу властима, на завереничке замисли и антитурске тајне везе са Кнежевином Србијом, чак и онда када за то нису постојали стварни докази.

Управне власти, њихови представници, који су, по правилу потицали генерацијама из високих аристократских и власничких породица, у одбрани својих интереса, и увећања и очувања земљишних добара – а по правилу то су биле махом насилно стечене земље по хришћанским српским селима, ове своје приватне интересе приказивали су као опште, или као део општих интереса своје уже друштвене и верске муслиманске средине, посебно код

сељака муслимана. Тиме се на широј основи стварала посебна атмосфера неповерења и несигурности у односу на оно друго становништво које није припадало том друштвеном и верском кругу. У одбрани својих власничких интереса, и нарочито ради задржавања стечених предности из аграрно-правних односа – чувајући институт аграрне четвртине, са тенденцијом да то претворе у обавезу аграрне трећине, домаћи феудалци опирали су се Портиној политици реформи и законитости у раду државних органа власти и интересе државе, царства, подређивали својим посебним интересом. Тако су рају, српско становништво, туђили не само од себе, него и од царевине, а користећи верске разлике успевали су да је представе не само као противника ислама већ и свих његових следбеника, пре свега домаћег муслиманског становништва. Тако су историјски ход развитка Османског царства, које је на државу гледало са становишта интереса и добробити свих својих поданика, настојали да, на локалном плану своје власти, усмере прагматичном политиком уских гледања сопствених интереса. И тај интерес, при оваквим гледиштима, био је скоро искључиво срачунат на материјално богаћење, често по сваку цену, чак и када је аграрна експлоатација објективно утицала на опадање производње услед многих пореских оптерећења, ангарије, обавезе параспура и другог. Тако се десило да је, средином XIX века, српско сељаштво запажено емигрирало у Кнежевину Србију, при чему су заостала хришћанска домаћинства морала, под силу, да својим повереницима исплаћују све пореске дажбине на које их је систем лимтизама принудом обавезивао, а знало се ко је, сем земље, држао и закупе државних добара и државних пореза.

Тако је, независно од положаја раје, турска државна организација изнутра разарана управо од оних њених управних службеника којима је она поверила на управу и чување, опште државне интересе. Контроверзни интереси Османског царства с једне стране и носилаца њених управних установа с друге стране, управо средином XIX века дошли су до пуне међусобне супротстављености. Борба за увођење реформи, нарочито између 1826. (укидање јаничара), односно 1835. (укидање капетанија у Босанском вилајету, а следећих година и пашалара у северозападним санџацима Румелије) и 1851. када је феудализам био окрутно срушен у Босни – којој је тада припадао и Новопазарски санџак – испуњавала је локалну историјску прошлост ових крајева. А ова прошлост била је утемељена и руковођена сукобом двеју политика, два политичка и друштвено-економска система који су се, нарочито после 1839. међусобно искључивали; једног реформског који је био носилац новог развојног периода, другог конзервативног као заступника и браниоца старог, историјском еволуцијом превазиђеног анахроног поретка Османског царства. Његову судбину одређивао је однос снага међу њима, а средином XIX века, 1850-их и 1860-их година, он је упркос формалном ауторитету Портине власти, односио превагу на страну политичког концепта уређења и односа, управе и друштвених комуникација, које нису биле у сагласности са Портиним концептом о историјском реформном преображају Осман-

ског царства и законским уређењем односа за све њене грађане. Тај рефлекс преваге и дурашног трајања старих основа друштвених и економских односа, и задржавање старих односа из аграрно-правног положаја сељаштва у новопазарском подручју (слично као у суседним регијама – санџацима) ретроградно је утицало на развојни циклус следећих деценија, оставио је чињенице и успомене, које су – потом још задуго реметиле складни и једнакоправни развој укупних друштвено-политичких и економских односа. Конзервативна друштвено-политичка основа у материјалној сфери живота, у поседовним и производним односима, утицала је на одржавање конзервативне свести која је, под разним протестима и потребама, бранила стари поредак и старе односе како у економији и политици, тако и у друштву и у сфери културе. Упркос више пута прокламованој политици Порте да се старе основе и стари односи мењају новим концептима, новим законодавством и савременијим друштвеним и државним установама. На средокраћи управних јурисдикција Босанског и Румелијског вилајета, стара Рашка област, са својим разним територијално-управним трансформацијама и после овог периода, током XIX века, важила је као једна од заосталијих и запуштенијих регија – области Турске. Историјске и друштвене последице таквог стања ствари остале су видљиве не само у делима историографске презентације, већ и у стварном, свакодневном животу свега становништва Старе Рашке области.